

БІБЛІОНОМІНА ФРАЗЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

Василь Денисюк

Історія української мови тісно пов'язана з історією українського народу. Українці, як і кожний мовний колектив світового лінгвопростору, розвивають і вдосконалюють мову залежно від зростання власних потреб. Лексичний склад мови, що є вагомою частиною комунікації людей, чутливо реагує на всі зміни, що відбуваються в суспільстві. Відображена в пам'ятках української мови лексика – це багатий матеріал для вивчення динаміки семантичної структури та географії слів, а також використання різних слів та їх семантики залежно від часу і сфери вживання.

Фразеологія, будучи водночас складником лексичного фонду української національної мови і продуктом її історичного розвитку в різних територіальних виявах, зазнає істотних змін як власне лінгвального, так і екстралінгвального характеру. У зв'язку з цим фразеологізми, як і лексика загалом, виходять на периферію фразеологічного фонду, стають його пасивом. Однак специфіка подальшого використання пасиву лексики і фразеології має кардинальні відмінності: лексему-пасив письменники використовують для реалістичного відтворення тієї чи тієї історичної епохи, науковці – філологи й історики – з прямим значенням у своїх дослідженнях; фразеологізм-пасив зазвичай залишається в пам'ятці, у кращому випадку – в історичному словнику. Причину цього, очевидно, слід убачати в специфіці номінаційних процесів: лексема є зовнішнім виявом конкретного поняття, фразеологізм – символом конкретної ситуації, що в більшості випадків становить переплетіння мінімум двох понять. Саме тому фразеологізми більшою мірою, ніж лексеми, є національними маркерами.

Фразеологія є лінгвістичною універсалією: немає мови, в якій би не було фразеологічних одиниць. Це ж стосується і пропріальної лексики, що є центром багатьох стійких одиниць. Фразеологізми з власною назвою – двопланові універсалії – і як власне фразеологізми, і як фразеологізми з універсальним ономастичним компонентом. Такі фразеологізми, зберігаючи загалом первинну семантику, можуть за-

знавати варіацій як пропріативної частини, так і апелятивної. Варіативність стійких словосполучень, зокрема й інтернаціональних, до яких належать насамперед біблійні та античні, нашою думку, що насправді в українській мові таких фразеологізмів було більше, ніж це засвідчено в сучасних фразео- та лексикографічних працях. Підтвердженням цього слугують пам'ятки писемності української мови різних періодів її розвитку, у яких засвідчено фразеологізми з онімним компонентом. На хронологічному тлі розвитку фразеологічного фонду української мови особливе місце належить XVII ст. – періоду, коли європейське бароко наповнило українське словесне мистецтво новим поглядом на святописемну традицію та значно розширило античний ресурс української фразеології. Зазначимо, що пам'ятки писемності засвідчують факт семантичної інтерпретації онімів та утворення на їх основі нових стійких словосполучень. Тож метою нашої розвідки є аналіз трансформаційних процесів у семантиці та будові фразеологізмів біблійного походження з компонентом-онімом. Матеріалом дослідження послужили поетичні твори українських книжників XVII ст., уміщені в збірнику *Українська поезія: Середина XVII ст.* (УП17). Вибір джерела зумовлений тим, що в поетичний текст набагато складніше ввести фразеологізм, особливо книжного походження, аніж у текст прозовий. Поету доводиться витримувати риму, а це вимагає більш творчого опрацювання стійкої мовної одиниці, що найчастіше позначається на фонетичних, граматичних чи структурних особливостях уживання фразеологізму.

Власні назви у складі фразеологізмів української, білоруської, російської, польської, чеської, англійської, німецької, французької, іспанської та інших мов були об'єктом ґрунтовних досліджень (див. праці Б.М. Ажнюка, В.Д. Бояркіна, Ю. Гурської, Є.Є. Іванова, А.О. Івченка, Є.В. Камінської, В.І. Ковалю, А.М. Кравчук, Я. Лагинович, В.М. Мокієнка, Н.М. Пасік, Л.І. Степанової та ін.). Значний пласт серед фразеологізмів з компонентом-онімом становлять стійкі словосполучення біблійного походження. Чимала кількість розвідок свідчить про постійний інтерес науковців до цих мовних одиниць, особливо біблеїзмів. Про це красномовно говорять довідкові видання лінгвістичного та енциклопедичного типу: *Словарь-справочник библеизмов русского литературного языка* (СБРЛЯ), *Библейская цитата: словарь-справочник* (БЦС), *Спочатку було Слово* (Коваль 2001), *Фра-*

зеологізми біблійного походження: короткий словник-довідник (ФБП), *Энциклопедический словарь библейских фразеологизмов* (ЭСБФ), *Лента библейской мудрости* (ЛБМ).

Зазначимо, що в досліджуваних текстах фразеологізми із компонентом-антропонімом переважають. Українська поезія XVII ст. ще перебувала під впливом релігії, проте спостерігаємо проникнення у вірші барокових мотивів. Поети намагаються використовувати ті стійкі словосполучення зі *Святого Письма*, семантика яких слугує яскравим коментарем основних сутностей людського життя, його чеснот чи гріхів. Так, у панегіричному вірші, присвяченому Сильвестрові Косову, натрапляємо на фразеологізм *от Адама*, у якому онімний компонент, разом з двома наступними онімними словосполученнями, допомагає створити вірцево-християнську картину життя українського письменника і церковного діяча XVII ст.:

*Въкъ прироженя от Адама взятый,
Моисеов права, Христов благодати* (УП17: 79).

Стійке словосполучення є початком градаційного ряду, який об'єднує основні семантичні концентри особистості С. Косова: він належав до давнього Адамового роду, жив, дотримуючись законів Мойсея, отримав, як і Христос, Божу благодать, яка змінила його світогляд і спрямувала діяльність на допомогу людям. Пригадаймо, що Сильвестр Косів разом з Петром Могилою стояв біля витоків Києво-Могилянської колегії, був співтворцем церковно-освітніх реформ П. Могили, виступав проти приєднання України до Московії, обстоював незалежність Української православної церкви та її перебування в юрисдикції Константинопольського патріарха, написав *Exegesis* (на захист православних шкіл), *Patericon*, *Дидакалії*, *альбо науки о седми sacramентах*, *альбо таїнах* та інші. Це той невеликий перелік заслуг, за які були вдячні сучасники С. Косову.

Історичні словники не фіксують цього фразеологізму. Зі значенням 'здавна, споконвіку' він кодифікований у *Словнику російської мови XVIII ст.* (СРЯ18: I, 24). Відсутній фразеологізм і в лексикографічних працях XIX і майже всього XX століття. Стійке словосполучення ввійшло до фразеологічного фонду сучасних східнослов'янських мов, однак зазнало конотативних впливів: "часова" семантика,

що репрезентувала виключно давність людського роду, набула переносного, жартівливо-іронічного значення, розширивши сферу номінації на все, що відбулося до моменту мовлення чи й саму манеру розповіді одного з мовців. У *Словнику української мови* фразеологізм *від Адама* [починати] зареєстровано зі значенням ‘від самого початку, з давніх-давен; дуже здалека’ та проілюстровано контекстом із твору *Відьма* М. Коцюбинського (СУМ: I, 19). На такі ж тлумачення й ілюстрацію натрапляємо і в інших фразеографічних працях – *Фразеологічних словниках української мови* (ФСУМ: I, 13; ФСУМ У: 7), *Словнику фразеологізмів української мови* (СФУМ: 19). Російські фразеологи реєструють як стійке словосполучення *от Адама* ‘з давнини, з давніх пір; від самого початку’ з ремарками заст., жарт., ірон. (СРФ: 19); ‘з дуже давніх часів; здалека’ (ФССРЛЯ: I, 14); часто жарт. або ірон. ‘здалека, з довгою передісторією, із зайвою докладністю (розповідати, переказувати щось)’ (ЭСБФ: 456–457).

Антропонім *Адам* засвідчено ще у двох фразеологізмах – *новий Адам*, *ветхий Адам*. Обіграє цей онім Дмитро Туптало для номінації Ісуса Христа та першочоловіка у вірші “В’їнец от зв’їзд дванадесяти, от [распятого Христа] на древѣ крестном всему миру просіявших”:

*Распятый новый Адам, ветха избавити
Хотяй Адама вины, же дерзнул вкусити
Возбраненнаго яблка. Ах! сладкояденіе!
Тя ли ради претерпѣ наше спасеніе?* (УП17: 293).

Контекст засвідчує витворення стійких словосполучень, семантику яких значною мірою корелюють антонімічні атрибутиви *новый* – *ветхий*. Коментуючи *Святе Письмо*, П. Фергюсон зазначає, що перший – ветхий – Адам створений із праху, другий – новий – Адам зійшов з небес. Так і люди: вони народжуються в образі земного першого Адама, а після воскресіння здобудуть подобу людини небесної, другого Адама (ЕСББ: 37). Наведені рядки засвідчують, що словосполученням *новый Адам* номіновано Ісуса Христа, а словосполученням *ветхий Адам* – Адама як першого чоловіка та як першого грішника, що у християнській традиції став уособленням усього людства. Звертає на себе увагу те, що, маючи однакові вихідні фразеоутворювальні потенції, словосполучення *новый Адам* не набуло поширення у схід-

нослов'янських мовах, залишаючись напівфразеологізованою одиницею з обмеженою сферою функціонування. За спостереженнями О. Зелінської, ця перифраза на позначення Христа побутувала в барокових проповідях: “*преч(с)таа два, з котрои новий Адамъ, Хс, уродилься*” [Галят., Ключ, 123] (Зелінська 2013: 224). Її використав у 7-й пісні циклу *Сад божественних пісень* Г. Сковорода: *О новий мой Адаме! О краснѣйший сын! / О всегосвѣтный сраме! О буйства Афин!* (Сковорода 1973: I, 66). Однак ХХ ст. засвідчує зміни в семантичній структурі словосполучення, спричинені, очевидно, синкретизацією інтра- та екстралінгвальних факторів. У цьому випадку антропонім *Адам* утратив значення ‘перший чоловік, родоначальник людства’ і набув значення ‘людина взагалі’, а атрибутив *новий* умотивував загальну семантику словосполучення на хронологічній вісі – ‘людина нового часу, з новими прогресивними поглядами, думками, баченням’. Саме з таким значенням словосполучення *новий Адам* засвідчено у драматичній поемі *Остання ніч* О. Бердника:

ІНКВІЗИТОР

То – наша глина. То – робоча сила.

Стихія люта, жадібна, сліпа.

Хай прагнуть раю, забуття і Бога!

То – лиш батіг, і ласощі, і молот,

Якими скульптор статую живу

*Для світу творить – **Нового Адама!*** (<<http://berdnyk.com.ua/art/10/>>)

Зазначимо, що жодна лексико- і фразеографічна праця не фіксує словосполучення *новий Адам* як стійке. Тільки В. Даль у словниковій статті *Адам* конструкцію *Новый Адамъ* тлумачить як *Спаситель* з ремаркою црк. (Даль 1903–1909: I, 13). Невходження його в активний фразеологічний фонд, імовірно, детерміновано “часовим” опози́том – фразеологічною одиницею *ветхий Адам*. *Новий Адам* був номінацією конкретної особи, поза контекстом не асоціювався з оновленням, духовним очищенням, а швидше позначав людину певної фази розвитку суспільства, наприклад соціалістичного. Цю конотацію відзначили укладачі *Словника сучасної російської літературної мови*: “*стати людиною сучасної ідеології та нових звичок*” (ССРЛЯ: II, 131). Можливо, свою роль відіграла й побожність православних вірян, які не вигадували Йому нових найменувань. Вихід словосполучення з

номінативної пари можна розглядати як прагнення до мовної економії: фразеологізм *ветхий Адам* у сполученні з дієсловами *скинути/скидати* (перен.) та ін. реалізував семантику духовного оновлення, звільнення від старих поглядів тощо, таким чином звільняючи фразеологічну підсистему мови від зайвої одиниці, яка не змогла розвинути це значення.

Фразеологічна одиниця *ветхий Адам*, незважаючи на давню писемну традицію, має незначну лексикографію. І.І. Срезневський у словниковій статті *ветъхлы* як ілюстрацію наводить речення *Новы Адамъ ветъхааго съпасеть* з твору Григорія Назіанзина (XI ст.), проте як стійке жодне з двох словосполучень не визначає (Срезневский 1895–1912: I, 249). Як фразеологізм метафоризоване словосполучення *ветхий Адам* ‘образно про грішне людство’ кодифіковано у *Словнику російської мови XI–XVII ст.* (СРЯ11–17: II, 126). Фразеологічною одиницею, щоправда з ремаркою заст., трактують його укладачі *Словника сучасної російської літературної мови*: “умертвити в собі *ветхого Адама*, *ветху людину*, *скинути з себе ветхого Адама*” ‘звільнитися від застарілих звичних поглядів’ (ССРЛЯ: II, 131). В українські фразеографічні праці фразеологізм потрапляє тільки в останнє десятиліття XX ст.: *скидати/скинути з себе ветхого Адама* ‘відмовлятися від старих традицій, звичок, поглядів’ (ФСУМ: II, 815). Проте вже в новому виданні – *Словнику фразеологізмів української мови* – це стійке словосполучення відсутнє. Російські фразеографи кодифікують варіанти фразеологізму *умертвити в собі ветхого Адама*, *ветху людину*, *скинути*, *страхнути з себе ветхого Адама* ‘звільнитися від застарілих поглядів, старих звичок, оновитися’ (ФССРЛЯ: I, 120). Звертає на себе увагу те, що аналізоване словосполучення в “чистому” вигляді фразеологізмом кваліфікують не всі мовознавці, як, зокрема, це бачимо в наведених трьох працях другої половини XX – початку XXI ст. Проте більш умотивований підхід до тлумачення біблійної спадщини дозволяє лінгвістам виокремити як самодостатню фразеологічну одиницю словосполучення *ветхий Адам*: заст., книжн. “Про людину, яка повинна духовно оновитися, звільнитися від старих звичок, поглядів” (СРФ: 19); заст., книжн. “Грішна людина, яка повинна морально переродитися, очиститися від гріхів” (ЭСБФ: 78).

Засвідчують досліджувані поетичні тексти і фразеологізм із компонентом *Адамів*, наприклад:

*Вся словом сотворивый нынѣ упадает
Во вертоградъ Христос, с небеси желяет
Помощи. Како тяжко грѣховное бремя,
Еже на Христа вложи **Адамово племя!** (УП17: 288).*

Власне фразеологізм у такій формі не засвідчено в *Біблії*, однак саме *Святе Письмо* стало витокom для його витворення, де не останню роль відіграла жива народна мова, що спричинилося до появи багатьох варіантів, з якими фразеологізм активно функціонує в сучасній українській мові. Широка варіантність його, на думку Л. Дядечко, зумовлена наявністю в лексичній системі української мови (квазі-) синонімічного ряду на позначення потомства та граматичною синонімією присвійного прикметника й форми родового відмінка іменника (Дядечко 2011: 21). Проте зачатки варіантності можна вбачати вже в самій Книзі Книг, де йдеться про створення жінки з ребра Адама, тобто апелюючи *ребро* розвиває переносне значення, номінуючи рідню першої людини. Таким чином у номінативне поле ЛЮДИНА потрапляють соматизми та лексеми на позначення родинних зв'язків. Підтвердженням цього є тексти інших періодів, у яких фразеологізм функціонує як атрибутивно-субстантивне або субстантивно-субстантивне словосполучення: *Родивсь Христос: Адам гуляє. Є нова свита і кожух, І Єва в плахті походить, І знов радіє дух. Тепер і в вас жупани нові, Бо ви **Адамова рідня**, – Так будьте ж з празничком здорові, Гуляйте, пийте хоч щодня!* (УП18: 155); *Квітка господня з шипшини в саду навесні виростає, Та для колючок її ніжна пурпура чужа. З терну **нащадків Адама** зросла назаретська ось квітка, Терном колючим був гріх, діва ж – троянда, однак* (Довгалецький 1973: 242); *Так само ми називаємось **синами Адама**, начебто народжені від нього безпосередньо* (там само, 314); *Змій сей, ползая по землѣ, всю сію Мойсеева міра систему и **Адама со** всѣм здѣсь населенным **родством** портит* (Сковорода 1973: II, 30).

Звертає на себе увагу, що, незважаючи на активне функціонування і великий набір “родовитих” лексем, стійке словосполучення не кодифікує жодна лексико- і фразеографічна праця. Виняток становить хіба що короткий словник-довідник *Фразеологізми біблійного походження*, де словосполучення *Адамове ребро* потлумачено як “жартівлива назва жінки” (ФБП: 10).

Двічі в досліджуваних текстах фіксуємо фразеологізм із компонентом – атрибутивом *Мафусаїлів*. Поезія засвідчує адаптаційні процеси у відонімному прикметнику:

*“Христос ся народил”, – всюда спѣвають
И радость невимовную всѣм оповѣдают,
В котрой радости, пане отче и панѣ матко, бысте обфитовали.
Вespoли з приятелями утѣшне тие свята целебровали,
А проживши ту **Мафусолови лѣта**,
Бысте ся сподобили с нарожденным оного свѣта* (УП17: 32);

*Жій же, церкви, отчизнѣ, домови, щасливе
прежи **Мафусалове лѣта** нетескливе* (там само, 200).

В обох прикладах фразеологізм використано як побажання довголіття, тобто з такою ж семантикою, яка закріпилася за антропонімом ще зі *Святого Письма*. Стійке словосполучення реалізує значення ‘довголіття’ без додаткових конотацій.

З ремаркою жарт. та значенням ‘про глибоку старість’ фразеологізм *Мафусаїлів вік* кодифіковано у *Словнику української мови* (СУМ: IV, 654). Сучасні фразеологічні словники української мови цього стійкого словосполучення не реєструють. За даними *Фразеологічного словника сучасної російської літературної мови*, фразеологізм *Мафусаїлів вік, мафусаїлові літа (роки)* функціонує в розмовному мовленні зі значенням ‘про довголіття, глибоку старість’. Укладачі також акцентують на змінах у його конотації ремаркою жарт. (ФССРЛЯ: I, 573). У спеціальній праці *Енциклопедичний словник біблійних фразеологізмів* К.М. Дубровіна вказує на книжне походження цього фразеологізму і зазначає, що в російській мові він функціонує з двома значеннями: ‘про чиесь виняткове довголіття’, ‘про щось старе і давнє’ (ЭСБФ: 349–351). Зміни в семантичній структурі стійкої мовної одиниці зумовлені, очевидно, новим сприйняттям часу, як це трапилося із фразеологізмом *від Адама*. Ці зміни припадають на роки правління Петра I, коли відлік часу почали вести вже не від створення світу, а від народження Ісуса Христа. Неабияке значення для позбавлення від ‘часової залежності’ мало і запровадження арабських цифр замість кириличних букв. До того ж згадаймо, що Адам був онуком Мафусаїла. Саме тому все, що відбулося до народження Ісуса Христа,

асоціювалося з чимось давнім. Як зазначає К.М. Дубровіна, в російській мові вперше фразеологізм *Мафусаїлів вік* ужив Ф. Прокопович у трактаті *Духовний регламент* (1721 р.) (ЕСБФ: 351). В українській мові фразеологізм закріпився більш ніж на півстоліття раніше, підтвердженням чого є наведені поетичні рядки.

Досліджувані тексти засвідчують функціонування фразеологізмів *голубок Ноя* та *осел Валаама*:

*Престерегаєт Бог голубком Ноя
И ослом Валаама, а человекм своя
Люди упоминаєт, бы волю святую
Его ховали, а не якую иную* (УП17: 203).

В основі обох стійких словосполучень лежать історії зі *Святого Письма*. Так, фразеологізм *голубок Ноя* сягає біблійного сказання про всесвітній потоп. Коли Бог згадав про Ноя та мешканців його ковчегу, то зупинив вітер і дощ. Однак особливості побудови ковчегу не дозволяли бачити те, що відбувається за бортами. Тому Ной випустив спочатку ворона, який то відлітав, то прилітав, проте жодної відповіді про сушу так і не дав. Потім Ной випустив голуба, який за другим разом повернувся з маслиною гілкою, а за третім – і взагалі залишився на суші. Тоді Ной зрозумів, що на цій землі вже можна жити і людині. Таким чином, голуб і маслинова гілка набули статусу символів нового мирного життя, яке настало після величезної катастрофи. У наведеному контексті фразеологізм *голубок Ноя* слугує застереженням людям, насамперед церковникам, які зрадили віру, прийнявши унію, що покарання їм не оминуть.

Прикметно, але в сучасній українській і російській мовах це стійке словосполучення не кодифіковано. Семантику миру продовжує реалізувати фразеологізм *голуб миру*, який зберіг структуру словосполучення “іменник у Н. в. + іменник у Р. в.”. Функціонування фразеологізму і закріплення його давнього значення у словосполученні з новим іменниковим компонентом було актуалізоване і позамовними чинниками: нещодавно закінчилася Друга світова війна, у 1949 році проходив I Всесвітній конгрес прихильників миру, емблемою якого став малюнок Пабло Пікассо – голуб з маслиною гілкою у дзьобі. Саме у формі *голуб миру* фразеологізм обмежено кодифікують фра-

зоо- і лексикографічні праці: *зображення білого голуба як символу миру* (СУМ: II, 118); *символ миру та соціального благополуччя* (СРФ: 127); *зображення такого птаха з білим пір'ям як символ миру* (ФССРЛЯ: I, 267). Тільки у спеціальних працях *Спочатку було Слово* (Коваль 2001: 34–35), *Енциклопедичний словник біблійних фразеологізмів* (ЕСБФ: 156–158) подано, крім дефініції, більше інформації про власне біблійне походження цього вислову.

Біблійна історія про Валаама та ослицю також є джерелом відомого нині фразеологізму *Валамова ослиця*. Пригадаймо: Валаам поїхав на своїй ослиці до моавитського царя, щоб проклясти народ Ізраїлів. Однак Бог заборонив Валаамові це робити. Незважаючи на заборону, Валаам їхав далі. Тоді шлях пророку перегородив ангел з мечем. Ослиця, яка помітила ангела, стала звертати з дороги. Розлючений Валаам за такий спротив почав бити її. У цей момент Бог наділив ослицю даром говорити, яка запротестувала людською мовою. І тільки після цього пророк побачив ангела і розкаявся. Уважне прочитання біблійної історії дозволяє зробити такі висновки: у Біблії фразеологізму, навіть словосполучення *Валамова ослиця* немає, а лексему *ослиця* вжито тут з прямим значенням. Це свідчить на користь того, що стійке словосполучення утворилося вже за межами біблійного тексту і є екстрактом описаної ситуації. Очевидно, що першоосновою утворення фразеологізму став розвиток у лексемі *ослиця* переносного значення 'покірна, мовчазна, боязка людина, яка несподівано для інших починає протестувати'. Підґрунтя для такої метафоризації було, адже в багатьох народів, зокрема і в українського, осел символізує нерозумність, упертість, а словом *осел* послуговуються як лайливим для номінації загалом людини з такими рисами.

Про те, що ця біблійна історія була добре відома тогочасним українським книжникам, свідчить спроба витворити метафоризовані словосполучення з відантропонімним атрибутивним компонентом, як це спостерігаємо у творі Герасима Смотрицького: *Чи па^к зве³дамъ творе^и спротиви^и сѧ оному сво^ово^оному корикгователеви, абы в то^е сѧ што ему не поручено не въдава^и, кгда^иъ^{жс} на томъ яко видимъ и на³бы^иицванкова^и. Ачъ яко не недбалый коштова^и, яко бы было ведле его зда^иа лѣпше, ради^иши на земли хотѣлъ поправити и на нѣгъ и прозрѣвши наперѣ^д якимсь, не въдати если не валаамъскимъ дѣомъ, тому та^к пилно в ча^с забега^и, въдаючи же по шкодѣ розумъ мало потребе^и бы-*

ваєть. Бо и лѣкаръ довѣрныи кды обачить якийшко ливый вродъ, або якъ они зовуть пекельный огонь, не жалуетъ напередъ здороваго члонка оуръзати, абы все тѣло ѿ того са не псовало (Смотрицький 2005: 31). Однак це словосполучення не ввійшло до фразеологічного фонду нової української мови, що зумовлено, очевидно, активним функціонуванням в українській етнокультурі зооніма *осел* зі значенням ‘уперта, нерозумна людина’.

Звертає на себе увагу й те, що в досліджуваних текстах словосполучення зафіксовано в генітивній конструкції. Для староукраїнської мови, порівняно з киеворуським періодом, як зазначає Г.Х. Щербатюк, кількість конструкцій з родовим належності зростає. Генітив використовували тоді, коли неможливо було використати присвійний прикметник (ІУМ: 77). Якщо аналізувати це словосполучення з погляду поетики, то воно використано тут не задля дотримання розміру. Очевидно, що вірш є додатковим підтвердженням поширення конструкцій з родовим належності. Причину цього, можливо, слід убачати в неповній адаптації біблійного антропонімікону: незважаючи на давність таких антропонімів та час їхнього входження в українську онімію, тільки незначна частина їх закріпилася в українській мові.

Сучасним українській і російській мовам фразеологізм відомий у формі “присвійний прикметник + іменник”. Так, в українських лексико- і фразеографічних працях його кодифіковано з ремаркою книжн. і значенням ‘покірна, мовчазна людина, що несподівано висловлює протест’ (СУМ: V, 771; СФУМ: 469; ФСУМ: II, 590). Російські лексикологи і фразеологи реєструють фразеологізм *Валаамова ослица* порізному. У *Фразеологічному словнику російської мови* (ред. О.І. Молотков) стійке словосполучення подано з двома значеннями: 1. ‘Покірна, мовчазна людина, яка несподівано для оточуючих висловлює свою думку чи протест’, 2. лайл. ‘Нерозумна, вперта жінка’ (ФСРЯ М: 298). *Фразеологічний словник сучасної російської літературної мови* (ред. О.М. Тихонов) кодифікує його з ремаркою ірон. та значенням ‘про мовчазну, покірну людину, яка несподівано висловила свою думку чи протест проти чогось’ (ФССРЛЯ: I, 97). У спеціальних працях, де проаналізовано фразеологію біблійного походження, також акцентовано на розвитку “лайливого” значення: 1. книжн. ‘Покірна, мовчазна людина, яка несподівано запротестувала чи висловила свою думку’, 2. лайл. ‘Нерозумна, вперта жінка’ (СРФ: 424); 1. книжн., ірон.

‘Покірна, боязка, мовчазна людина, яка несподівано для оточуючих висловила свою думку чи протест’, 2. лайл. ‘Нерозумна, вперта жінка’ (ЭСБФ: 70–72). Укладачі компаративного довідника біблійних крилатих висловів *Лепта біблійної мудрості* словосполучення *Валаамова ослиця* подають з ремарками книжн., ірон. та значенням ‘про боязких, покірних людей, які несподівано висловили свою думку чи заперечували’ (ЛБМ: 101).

Віршовані тексти XVII ст. засвідчують функціонування в українській мові компаративних фразеологізмів, напр.:

*Призри, о Богомати, з горняго Сіона,
утопох в мори страстей, якоже Йона,
Во[з]стань на мя, адскаго отверзеся кита,
како зубов избѣгну звѣра ядовита,
Погибну, аще своих не простреши дляний,
въм бо тя, пристанище житейских плаваній! (УП17: 31).*

Основою цієї фразеологічної одиниці стала книга Йони, у якій змальовано відступництво пророка від Бога, Божих настанов: Йона отримав від Бога повеління йти до Ніневії з проповіддю покаєння і пророкуванням про загибель міста за його нечестя, якщо жителі не покаються. Але пророк, замість того щоб коритися велінню Божому, направився до Іупії, сів на корабель і вирушив до Таршишу. Під час морської подорожі корабель потрапив у страшну бурю. Налякані мореплавці кинули жереб, щоб дізнатися, за чиї гріхи вони накликали на себе гнів Божий. Жереб випав на Йону, який зізнався у своєму гріху непокори Богу і просив мореплавців кинути його в море, що ті негайно і виконали. Буря вщухла. Йону ж у морі проковтнув кит. Три дні і три ночі в утробі кита Йона молився Господу і потім був викинутий рибою на берег. Після свого звільнення пророк вдруге отримав Божий наказ йти до Ніневії, куди він і пішов. Його проповідь вразила серця ніневійського царя і народу; вони розкаялися у своєму лукавстві, унаслідок чого Господь помилював Ніневію.

Словосполучення *в мори страстей* у цьому випадку необхідно тлумачити з позицій християнського віровчення, де під пристрасстю найчастіше розуміють гріховні порухи душі, яка захоплюється чим-небудь замість Бога. Динамізм відступництва описано в 1:3, де п'ять дій швидко змінюють одна одну. Це і є *море*. На жаль, аналізована

компаративна стійка одиниця не поповнила фразеологічного фонду нової української мови.

В українських поетичних текстах засвідчені й біблійні топоніми, наприклад *Ліван*:

*Кто ест, иже поживет и не узрит смерти?
Нѣст ни един. Всяк рожден должен ест умерти.
Младых, аки селніє крыны, смерть взрывает,
силных, аки в Ливанѣ кедры, посякает.
Яко в младосилном, так и в старѣлым вѣку,
умирати всегда прилично человеку (УП17: 37).*

І. Величковський ужив стійке словосполучення у формі підрядного порівняльного речення, чого, можливо, вимагав віршовий розмір. Проте, як свідчать писемні пам'ятки XI–XIII ст., саме у формі підрядного речення – чи то означального, чи то порівняльного – фразеологізм функціонував на момент входження в мову киеворуського періоду: *И глѣ о дрѣвѣ отъ кедра, иже Ливанѣ дожде и до оусона* (Изб. 1073 – Срезневский 1895–1912: I, 1204); *“Правдѣльникъ бо, – рече, – яко и фуникъ съ процвѣтетъ и яко и кедръ, иже въ Ливанѣ, умножится”* (Житие: 344). Подальша історія фразеологізму позначена сильним впливом церковнослов'янської писемної традиції, яка саме таку його форму закріпила за текстами на релігійну тематику, що простежуємо й у XVII ст., наприклад: *И будет яко древо сажденное при исходящихъ водѣ [...] Прв(д)ник, яко Фініѣъ, процвѣте(т), и яко Кедръ иже во Ливанѣ, оумножится* (Радивилловский 1676: тѣи). З іншого боку, усе це є додатковим свідченням, що сучасну форму – *ліванський кедр* – фразеологізм отримав пізніше. Припускаємо, що сталося це внаслідок перенесення зовнішньої форми термінологічної назви *кедр ліванський*, що позначала конкретний вид дерев, на метафоризоване значення, зовнішньою формою якого було порівняння чи підрядне порівняльне/означальне речення. Як фразеологізм стійке словосполучення кодифіковано у праці *Спочатку було Слово* (Коваль 2001: 125) та словнику-довіднику *Фразеологізми біблійного походження* (ФБП: 32).

Звертає на себе увагу те, що українські книжники не просто відтворюють усталену форму тієї чи тієї стійкої мовної одиниці, але й на базі біблійних онімів витворюють метафоризовані словосполучен-

ня, які своєю семантикою тяжіють до *Святого Письма*. Так, в епітафії берестейському ігуменові Афанасію Филиповичу, якого в поетичних рядках зображено як палкого поборника православної віри, натрапляємо на словосполучення *Сіон рятувати*:

*Он ми дал, жем стал в Вилни законником,
тут игуменом, а впрод священником,
Тот же ми казал и теперь знать давати,
Же юж пришол час Сіон рятувати* (УП17: 38).

Як засвідчує ілюстративний матеріал, Сіон – це не просто пагорб у Єрусалимі, свята гора, місто Давида, місто Бога. Сіон, який у *Святому Письмі* є символом першопочатків християнського віровчення, у наведеному контексті набуває переносного значення, асоціюючись із найдорожчим, найціннішим, що має православний християнин, – вірою. Тому *Сіон рятувати* – це насамперед рятувати свою віру від посягань інших конфесій.

Метафоризоване словосполучення не ввійшло до фразеологічного фонду нової української мови, хоч і мало для цього значні потенції. Причини, на нашу думку, слід убачати в матеріалізації порятунку: людина рятувала насамперед себе, своє тіло і вже меншою мірою душу, про що свідчать поширені в сучасній українській мові фразеологізми *рятувати (свою) шкуру* і *рятувати (грішну) душу* (СФУМ: 627), також утворені за моделлю “дієслово + іменник у 3. в.”.

Отже, історія аналізованих фразеологізмів засвідчує поступову їх адаптацію до українського мовного ґрунту. Прикметно, що зафіксовані в досліджуваних текстах форми зазнали різних трансформацій: деякі стійкі словосполучення, вийшовши на периферію лексичної системи української мови ще в XVII–XVIII ст., не поповнили фразеологічного фонду нової української мови; в інших – ономастичний компонент замінено на апелятивний, апелятивний компонент замінено на однокореневий дериват, генітивну конструкцію як репрезентанта належності на прикметниково-іменникове словосполучення.

ДЖЕРЕЛА

- БЦС – Арапов, М.В. – Барботько, Л.М. – Мирский, Э.М. (сост.), *Библейская цитата: Словарь-справочник*. Москва: Эдиториал УРСС, 1999.
- Даль, В. 1903–1909, *Толковый словарь живого великорусского языка, т. I–IV*. Санкт-Петербург – Москва: Т-во М.О. Вольф, изд. 3-е, испр. и значительно доп.
- Довгалецький, М. 1973, *Поетика: Сад поетичний*. Київ: Мистецтво.
- ЕСББ – Элуэлл, У. (ред.), *Евангельский словарь библейского богословия*. Санкт-Петербург: Библия для всех, 2000.
- Житие – Житие Феодосия Печерского. В кн.: Лихачев, Д.С. – Дмитриев, Л.А. (сост., общ. ред.), *Памятники литературы Древней Руси: Начало русской литературы. XI – начало XII века*. Москва: Художественная литература, 1978, 305–391.
- ЛБМ – Балакова, Д. и др., *Лепта библейской мудрости: Библейские крылатые выражения и афоризмы на русском, английском, белорусском, немецком, словацком и украинском языках*. Могилев: МГУ им. А.А. Кулешова, 2014.
- Радивилівський, А. 1676, *Огородокъ Маріи Бѣы*. Київ.
- СБРЛЯ – Матвеева, Н.П. – Макаров, В.И., *Словарь-справочник библеизмов русского литературного языка. Русская словесность № 3–6, 1993; № 1–4, 6, 1994; № 2–6, 1995; № 1–2, 1996.*
- Сковорода, Г. 1973, *Повне зібрання творів: У 2-х т.* Київ: Наукова думка.
- Смотрицький, Г. 2005, *Ключъ Царства Небесного*. Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко, В.В. Німчук. Житомир: Полісся, 29–50.
- Срезневский, И.И. 1895–1912, *Материалы для словаря древнерусского языка, т. I–III*. Санкт-Петербург.
- СРФ – Бирих, А.К. – Мокиенко, В.М. – Степанова, Л.И., *Словарь русской фразеологии: Историко-этимологический справочник*. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс, 1998.
- СРЯ11–17 – *Словарь русского языка XI–XVII вв., вып. 1–28*. Москва: Наука, 1975–2008.
- СРЯ18 – Сорокин, Ю.С. (гл. ред.), *Словарь русского языка XVIII века, вып. 1–6*. Ленинград: Наука, Ленингр. отд-ние, 1984–1991; вып. 7–20. Санкт-Петербург: Наука, С.-Петерб. отд-ние, 1992–2013.
- ССРЛЯ – Бабкин, А.М. – Бархударов, С.Г. – Филин, Ф.П. и др. (ред.), *Словарь современного русского литературного языка: В 17 т.* Москва–Ленинград: АН СССР, 1948–1965.
- СУМ – І.К. Білодід (ред.), *Словник української мови: В 11 т.* Київ: Наукова думка, 1970–1980.
- СФУМ – Білоноженко, В.М. (уклад.) та ін., *Словник фразеологізмів української мови*. Київ: Наукова думка, 2003. (Словники України)
- УЛ18 – Дзевєрін, І.О. (гол.) – Бажан, М.П. – Гончар, О.Т. та ін. (ред.), *Українська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори*. Київ: Наукова думка, 1983.
- УП17 – Крєкотєнь, В.І. – Сулима, М.М. (упор.), *Українська поезія: Середина XVII ст.* Київ: Наукова думка, 1992.

- ФБП – Будівська, Л.П. – Сікорська, З.С. (уклад.), *Фразеологізми біблійного походження: короткий словник-довідник*. Луганськ: Луганськ-Арт, 2007.
- ФСРЯМ – Молотков, А.И. (ред.), *Фразеологический словарь русского языка*. Москва: Советская энциклопедия, 1967.
- ФССРЛЯ – Тихонов, А.Н. (ред.), *Фразеологический словарь современного русского литературного языка: В 2 т.* Москва: Флинта–Наука, 2004.
- ФСУМ – Білоноженко, В.М. (уклад.) та ін., *Фразеологічний словник української мови I–II*. Київ: Наукова думка, 1999.
- ФСУМ У – Ужченко, В.Д. – Ужченко, Д.В. *Фразеологічний словник української мови: Близько 2500 виразів*. Київ: Освіта, 1998.
- ЭСБФ – Дубровина, К.Н., *Энциклопедический словарь библейских фразеологизмов*. Москва: Флинта–Наука, 2010.

ЛІТЕРАТУРА

- Дядечко, Л. 2011, “Адамів слід” в українській фразеології. *Українське мовознавство* № 4, 18–23.
- Зелінська, О.Ю. 2013, *Українська барокова проповідь: Мовний світ і культурні виитоки. Монографія*. Відп. ред. М.Я. Плющ. Київ: Видавничий дім “Дмитра Бураго”.
- ГУМ – Арполенко, Г.П – Грищенко, А.П. – Німчук, В.В. та ін., *Історія української мови: Синтаксис*. Київ: Наукова думка, 1983.
- Коваль, А.П. 2001, *Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові*. Київ: Либідь.